

8. Jenkins, S.P., Cappellari, L., Lynn, P., Jäckle, A., Sala, E. Patterns of consent: evidence from a general household survey [Електронний ресурс]. – Journal of the Royal Statistical Society. – 2006. – Режим доступу: <http://www.ccsr.ac.uk/methods/publications/documents/WP20.pdf>.
9. Kreuter F. - Improving Surveys with Paradata: Analytic Uses of Process Information (Wiley Series in Survey Methodology) [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/1071A190-B552-4758-94C3-B9E29CD584DE/0/2013x11Luitenpub.pdf>.
10. Morton-Williams, J., Young, P. Obtaining the Survey Interview – An Analysis of Tape Recorded Doorstep Introductions [Електронний ресурс]. – Journal of the Market Research Society. - 1987. – Режим доступу: <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR14-3/noy.pdf>.
11. Паніотто В., Харченко Н. Криза в методах опитування та шляхи її подолання.// KMIC Review. – 2011. - №3. - С. 3-14.

Отримано 10.02.2014 р.

УДК 303.686 , 316.477

Лісовська-Мускеєва Н. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей життєвого шляху як об'єкту соціологічного дослідження. Життєвий шлях людини протікає під впливом стосунків між людьми, через формування особистості в межах соціальних інститутів, через зміни у соціальних структурах в результаті історичних трансформацій. Перебіг життєвого шляху особистості можна представити як сукупність засобів, форм і методів досягнення людиною своїх життєвих цілей, за допомогою якої людина може оптимально сформувати та ефективно реалізувати особисту життєву стратегію. Аналіз життєвого шляху дозволяє дослідникам виявити впливи різних факторів та їх наслідки як для життя окремої людини, так і для соціальних груп, яких ці зміни могли б стосуватися. Через життєвий шлях людини можливим є простежити характер змін у суспільстві. Результат формування особистості визначає її існування всередині соціального устрою, через стосунки в межах соціальних груп та діяльність в системі соціальних інститутів.

Ключові слова: життєвий цикл, життєвий шлях, біографія, цінності, життєвий план, життєва перспектива

Статья посвящена особенностям жизненного пути как объекта социологического исследования. Жизненный путь человека протекает под влиянием отношений между людьми, через формирование личности в рамках социальных институтов, через изменения в социальных структурах в результате исторических трансформаций. Течение жизненного пути личности можно представить как совокупность средств, форм и методов достижения человеком своих жизненных целей, с помощью которой человек может оптимально сформировать и эффективно реализовать личную жизненную стратегию. Анализ жизненного пути позволяет исследователям выявить влияния различных факторов и их последствия как для жизни отдельного человека, так и для социальных групп, которых эти изменения могли бы касаться. Через жизненный путь человека возможно проследить характер изменений в обществе. Результат формирования личности определяет ее существования внутри социального устройства, через отношения в рамках социальных групп и деятельность в системе социальных институтов.

Ключевые слова: жизненный цикл, жизненный путь, биография, ценности, жизненный план, жизненная перспектива

This article is devoted to the peculiarities of life course as an object of the sociological research. The life of man takes place under the influence of human relations, through the formation of personality within social institutions and changes in the social structures as a result of historical transformations. The course of the life course of the individual can be represented as a set of tools, forms and methods of achieving the life goals, by which a person can optimally generate and effectively implement a personal life strategy. Life course analysis allows researchers to identify the influence of various factors and their consequences for the life of the individual and social groups to which these changes could relate to. Life course of a human allows to trace the changes in the society. Result of identity formation determines its existence within the social structure through relationships within social groups and activities in the social institutions.

Keywords: *life cycle, life course, biography, values, life plan, life perspective*

Дослідження життєвого шляху особистості є міждисциплінарною проблемою сучасного соціального знання, де зосереджені інтереси філософії, соціології, психології, антропології, історії, етнографії, демографії та інших наук. Важливість такого дослідження детермінована необхідністю пояснення соціальних причин трансформації життєвих цінностей, потребою осмислення нових моделей поведінки і проблем соціального конструювання життєвого шляху особистості в умовах змін соціального середовища. Його актуальність обумовлена потребою суспільного осмислення соціальних факторів екзистенціальної кризи, кризи життєвих цінностей на етапі трансформації суспільства при переході до ринкової економіки і демократії, а також недостатньою розробленістю ціннісних та подієвих аспектів життєвого шляху особистості в нових соціокультурних умовах, що впливають за необхідністю виявлення особливостей соціально-економічної поведінки індивідів і відповідних їм життєвих стратегій.

Припущення про те, що соціальну та інституціональну структуру суспільства можна виявити та проаналізувати за різними віковими когортами спровокувало висунення тези, що зміни біографій визначаються у прямій відповідності до історичної трансформації суспільства. [2] Окрім цього, соціальні та інституціональні зміни у суспільстві є результатом діяльності та поведінки людей, об'єднаних між собою соціальними зв'язками. Це в свою чергу і викликає підвищений інтерес до феномену життєвого шляху з позиції процесу становлення індивіда відповідно до різного роду подій та процесів, що відбуваються у суспільстві, їх впливу на формування особистості, що говорить про **актуальність** роботи.

До аналізу проблем життєвого шляху, вибору життєвих стратегій особистості зверталися вітчизняні та зарубіжних вчені. Великий вплив на формування концепцій життєвого шляху зробили ідеї феноменологічної соціології через поняття „життєвого світу” Е. Гуссерля, А. Шюца, в теорії соціальної дії М Вебера, Т. Парсонса, філософів - екзистенціалістів М.Хайдеггера, К. Ясперса, позитивної соціології О. Конта, соціологічних теоріях Е. Дюркгейма, соціології знання П. Бергера і Т. Лукмана, психоаналізі З. Фрейда, Е. Еріксона та їх послідовників. У зарубіжній соціології та психології ряд вчених здійснювали різні за цілями і методами дослідження біографічних оповідань (У. І. Томас і Ф.Знанецкого, 1919 ; Ш. Бюлер, 1933 ; Г. Елдер, 1974 ; М. Бургос, 1992), вікової періодизації (З . Фрейд, 1922 ; Е. Еріксон, 1959 ; Ж.П. Альмодовар, 1992), аналіз життєвих подій і життєвого шляху (У. Денніс, 1956 ; Х. Леман, 1953 ; Б. Ньюгартен, 1973 ; Д. Ернандес, 1994). [7]

З розвитком демократичного суспільства у людини з'являється можливість вибору з більшої кількості життєвих стратегій, що дозволяє досягати більш високого ступеня самореалізації. Одним із головних завдань індивідуального життя, життєвого шляху особистості є співвіднесення себе з формами соціального життя, в яких належить жити і діяти, виявивши свої можливості, особливості, і на цій підставі визначити своє місце на соціальних формах та структурах, що постійно змінюються. Життєвий шлях особистості - це цілісний, безперервний, динамічний процес гармонізації відносин індивіда і суспільства, представленого його соціальними інститутами. Динаміку цього процесу можна представити як положення індивіда, який постійно змінюється. Вектор розвитку цього динамічного процесу повинен йти в напрямку конструювання особистістю свого життєвого шляху, до особистості, яка творить себе і свій життєвий світ.

Метою даної роботи є аналіз підходів до визначення життєвого шляху та його соціологічна інтерпретація. У сучасній науці існують три головних терміна для опису індивідуального розвитку в його цілому - час життя, життєвий цикл і життєвий шлях. Хоча їх нерідко використовують як синоніми, вони істотно різні за змістом. Час, або тривалість, життя, її протяжність або простір (англ. life - time або life - span) позначає часовий інтервал між народженням і смертю, не відмічаючи при цьому змістовної наповненості даного часового проміжку. Тривалість життя має важливі соціальні та психологічні наслідки. Від неї багато в чому залежить, наприклад, тривалість співіснування поколінь і тривалість первинної соціалізації дітей. Проте „час життя” - поняття формальне, що позначає хронологічні рамки індивідуального існування, безвідносно до його змісту та характеру протікання. [3]

Поняття „життєвий цикл” більше розширене у змістовному плані. Воно передбачає, що хід життя підпорядкований певній закономірності, а його етапи представляють собою постійний кругообіг. Як, наприклад, біологічні та соціально-вікові процеси, поетапне освоєння середовища та особливостей існування в ньому, правил та норм поведінки, соціальних законів. Особистість засвоює, потім виконує і, нарешті, поступово залишає певний набір соціальних ролей (трудових, сімейних, батьківських), після чого той же цикл повторюють наступні покоління. Циклічність характеризує і зміну поколінь в суспільстві, де молодші (діти) спочатку вчать у старших, потім активно діють поруч з ними, а потім, у свою чергу, соціалізують молодших, керуючись досвідом попередників. Однак поняття „життєвого циклу” передбачає певну замкненість і завершеність процесу, центр якого знаходиться в ньому самому. Тим часом найважливіші процеси розвитку індивіда як особистості неможливо зрозуміти без урахування його взаємодії з іншими людьми та соціальними інститутами. Ця взаємодія не завжди вкладається в циклічну схему. Хоча трудове життя особистості можна представити у вигляді циклу, що включає фази підготовки до праці, початку трудової діяльності, піку професійних досягнень, спаду активності та виходу на пенсію, дана модель представляється загальною, без врахування індивідуальних варіацій. Те ж можна сказати і про соціологічному понятті „сімейний цикл”. [6]

Проте найбільш ємним та найчастіше вживаним є поняття „життєвий шлях”, котре на сьогоднішній день має дуже велику кількість визначень. Поняття „життєвого шляху” відрізняється від „життєвого циклу” передусім багатовимірністю, тим, що воно передбачає безліч різних тенденцій і ліній розвитку в межах однієї і тієї ж біографії, причому ці лінії одночасно автономні і

взаємопов'язані. В основі його періодизації - не лінійні фази перебігу життя, а конкретні життєві події. Час, послідовність і спосіб здійснення будь-якої життєвої події, не менш важливі, ніж сам факт, що дана подія мала місце. Це вимагає синтезу соціологічного, психологічного та історичного аналізу. [6]

Життєвий шлях людини - перебіг людського життя в часі, послідовні зміни способу життя у зв'язку з розвитком самої людини, зі змінами реальних умов її життєдіяльності. Життєвий шлях людини - це поетапне засвоєння (адекватне чи неадекватне) людиною суспільних зв'язків і відносин, процес, який або визначає розвиток особистості, або призводить до її деградації, зумовлює дійсну чи уявну самореалізацію, детермінується суспільством і вільним вибором людини. Слід розрізняти поняття „життєвий шлях людини” і поняття „доля”. Останнє використовується щодо неживих предметів та історичних подій, часто характеризує ще невідоме майбутнє, коли існують альтернативи розвитку явища і є змога вибору між реальними можливостями. Термін „життєвий шлях людини” вживається, коли йдеться про певні (остаточні чи попередні) підсумки життя. [7]

Конструювання життєвого шляху особистості можна представити як сукупність засобів, форм і методів досягнення людиною своїх життєвих цілей, за допомогою якої людина може оптимально сформулювати та ефективно реалізувати особисту життєву стратегію. Механізм формування життєвого шляху особистості представляється нам як процес, в основі якого лежать соціальні потреби індивіда, формування системи ціннісних орієнтацій, що виконують роль регулятора соціальної поведінки у короткостроковій і довгостроковій перспективах, що відповідає тактиці і стратегії життя індивідів. Ціннісні пріоритети та життєві стратегії, в кінцевому підсумку, будуть визначати послідовність подій життєвого шляху особистості.

В центрі досліджень життєвого шляху стоїть індивідуальний розвиток як послідовність подій в житті конкретної людини. Тому життєвий шлях можна розглядати як послідовність різних стадій, станів та характеристик, які змінюються з часом в результаті діяльності та формування індивідуальних позицій. [1] В структуру життєвого шляху входять ті факти, дії та події, які визначають розвиток індивіда як особистості через його уявлення про цілісність, поетапність, перспективність та результативність свого життя. Таким чином підсумком життєвого шляху є результат самореалізації.

Вперше поняття життєвий шлях особистості висунула Ш.Бюлер. Вона виділила три лінії життєвого шляху. Перша лінія – об'єктивна логіка життя, як послідовність зовнішніх подій. Друга лінія - зміна переживань цих подій. Третя лінія - результати діяльності людини. Ш. Бюлер вважала, що в житті особистістю керує прагнення до самореалізації і творчості. В якості основи пояснення життя вона взяла поняття „події”, поділивши їх на зовнішні та внутрішні [1]. Окрім цього Ш.Бюлер визначає неспівпадіння між біологічним та культурним розвитком особистості. Майже одночасно з Ш. Бюлер, П. Жане визначав життєвий шлях особистості як еволюцію самої особистості, як послідовність вікових етапів її розвитку, етапів її біографії. [1] Еріксон же розглядає життєвий шлях через адаптивну функцію свідомості, яка в подальшому і визначає наступні етапи життя індивіда. Завдяки цій свідомій адаптації індивід пристосовується до наявних у даному суспільстві правил та норм, законів, цінностей, традицій або нововведень. Надалі він робить свій

вибір, що визначає його розвиток в соціумі, в результаті якого стає або не стає повноправним членом суспільства, визначає подальші етапи саморозвитку та самореалізації. На початку життя дитина обирає довіру чи недовіру до світу; на другій стадії полярними переживаннями стають почуття автономії та сорому; ігровий вік пов'язаний з почуттями ініціативи — провини; молодший шкільний вік потребує вибору між зацікавленістю трудовим досвідом, працелюбністю і почуттям неповноцінності; юнацтво пов'язане з почуттям визначення власного „Я” чи почуттям дифузії, розмитості, невизначеності ролей; молодість - це вік вибору між інтимністю та ізолюваністю; зрілість обирає творчість чи застій; похилий вік - переживання цілісності чи відчаю. Всі ці етапи по-різному впливають на роль індивіда у життєдіяльності суспільства, у формуванні нових та розвитку існуючих соціальних інститутів. [4] Е.Еріксон вважає, що свідомість відіграє самостійну адаптивну функцію щодо зовнішнього середовища. Індивід ставиться до зовнішніх факторів вибірково, враховуючи їх значущість на кожному етапі життєвого шляху, робить вибір між протилежними ставленнями до світу і себе. Цей вибір, як наслідок, визначає подальші етапи саморозвитку та самореалізації. На початку життя дитина обирає довіру чи недовіру до світу; на другій стадії полярними переживаннями стають почуття автономії та сорому; ігровий вік пов'язаний з почуттями ініціативи - провини; молодший шкільний вік потребує вибору між зацікавленістю трудовим досвідом, працелюбністю і почуттям неповноцінності; юнацтво пов'язане з почуттям визначення власного „Я” чи почуттям дифузії, розмитості, невизначеності ролей; молодість - це вік вибору між інтимністю та ізолюваністю; зрілість обирає творчість чи застій; похилий вік - переживання цілісності чи відчаю. Кризу, що розділяє етапи життєвого шляху, Еріксон розглядає як необхідність повороту, а не як катастрофу. Коли людина переживає екзистенціальні ситуації, можливим є повернення на більш ранні рівні реагування. Всі кризові ситуації, глибинні конфлікти продовжують у певній формі існувати в особистості людини. [5]

В цьому концепція Е.Еріксона перекликається із ідеєю повернення на примітивні рівні С.Холла. Він вважав, що людині притаманне прагнення повернення до примітивного хаосу, при якому в її свідомості припиняється пошук нових шляхів подолання певних криз, повертаючись до попереднього досвіду. У концепції С.Холла життєвий шлях значною мірою запрограмовано філогенетичними стадіями - становленням психічних структур в ході біологічної еволюції виду або соціокультурної історії людства в цілому. [2]

За даними Д.Оффера, існує три шляхи зростання: безперервний, хвилеподібний та утруднений, і кожную людину можна умовно віднести до однієї з цих груп. Репертуар адаптивних механізмів, форм психологічного захисту, кількісних та якісних характеристик процесу розвитку досить індивідуально своєрідний і залишається стабільним протягом життя людини. Життєвий світ будується у процесі саморозгортання особистості, зростання суб'єктності як показника її зрілості, самостійності, відповідальності. Складна взаємодія біологічних, психологічних, соціальних детермінант розвитку, їх відносна автономність і взаємовплив створюють своєрідну траєкторію життєвого шляху, його періодизацію. [2]

Дональд Дж. Ернандес використав поняття життєвого шляху в своєму історичному дослідженні, що мало на меті з'ясувати, як змінилося життя дітей за

останні 150 років. Ернандес розглядав життя дітей як " траєкторії, що відрізняються тривалістю, порядком і часом настання конкретних подій і появи певних можливостей у житті дитини, а також кількісним складом сім'ї, в якій він живе, і характером занять її членів" . Д. Ернандес підкреслює, що життєві цінності і досвід досліджуваних дітей сформувалися значною мірою під впливом тих історичних подій, які їм довелося пережити. [3]

У вітчизняній науці до теми життєвого шляху першими звернулися Н. А. Рибников, С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв в 20 - 30 -х роках ХХ століття. Надалі різні аспекти життєвого шляху, життєдіяльності особистості розроблялися в працях вітчизняних вчених, присвячених природі людини, його розвитку, соціальному та психологічному часу особистості, образу і стилю життя, аналізу біографій, нарративної аналізу, життєвим планам, життєвим стратегіям, вибору життєвого шляху (К.А. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Є.І. Головаха та А.А. Кронік, О.Н. Єжов і П.С. Кузнецов, І.С. Кон, Н.А. Логінова, А.А. Матуленіс, Н.Ф. Наумова, Т.Є. Рєзник і Ю.М. Рєзник, С.Л. Рубінштейн, М.Н. Руткевич, Е.А. Саар, М.Х. Тітма, Г.А. Чередниченко, В.Н. Шубкин, В.Н. Ярская, Є.Р. Ярска -Смирнова). [7]

Інтерпретація життєвого шляху залежить перш за все від дисциплінарної сфери, предметом якої він може являтися. Вивченням життєвого шляху особистості займаються психологія, психодіагностика, психоаналіз, історія, історіографія, соціальна психологія і т.д. Велику увагу вивченню життєвого шляху приділяє і соціологія в контексті перебігу життя в системі соціальних зв'язків, підпорядкування його загальноприйнятим соціальним законам, що в свою чергу визначає його подальший перебіг.

Вагомий внесок у розвиток досліджень життєвого шляху для радянської науки вніс С.Рубінштейн. Він зазначав, що Життєвий шлях - не сума всіх життєвих подій, а окремі дії, і як наслідок – продукти його перебігу. Для нього важливо не просто виділити вікові етапи, а й врахувати вплив кожного з них на наступний. Окрім цього Рубінштейн вважав, що поняття життєвий шлях відображає сутність людської особистості, яка знаходить своє завершальне вираження в тому, що вона не тільки розвивається як організм, але й має свою історію. У ході цієї індивідуальної історії бувають і свої „події” - вузлові моменти і поворотні етапи життєвого шляху індивіда, коли з прийняттям того чи іншого рішення на більш-менш тривалий період визначається життєвий шлях людини [2].

Життєвий шлях людини включений у диференційовану багаторівневу структуру суспільства. Як такий він проявляється через стосунки особистості на індивідуальному та соціальному рівнях.

Висновки. Таким чином, для соціолога є важливим не так перебіг індивідуального життя людини, як це є для психології чи історії, а існування людини в системі „суспільство – індивід – суспільство”, тобто вплив суспільства на розвиток індивіда, а в подальшому вплив індивідів на динаміку в суспільстві [3]. Життєвий шлях людини протікає під впливом стосунків між людьми, через формування особистості в межах соціальних інститутів, через зміни у соціальних структурах в результаті історичних трансформацій. Через життєвий шлях людини можливим є простежити характер змін у суспільстві. Результат формування особистості визначає її існування всередині соціального устрою,

через стосунки в межах соціальних груп та діяльність в системі соціальних інститутів.

Цей взаємозв'язок можна представити, наприклад, через формування цінностей та пріоритетів. Для соціологічного опису мотиваційного аспекту життєвого шляху в соціології використовуються такі поняття, як життєві плани, програми, орієнтації. Найбільш узагальненим поняттям у цьому ряді є життєва перспектива, що зображує цілісну картину майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку запрограмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний зміст свого життя. Якщо психолога цікавить насамперед часова структура життєвої перспективи особистості (її тривалість, послідовність, диференційованість), то за соціологічного підходу основна увага зосереджується на змістовних характеристиках - змісті життєвих цілей, планів, орієнтацій різних соціальних груп у різних сферах життєдіяльності. Як свідчать результати соціологічних досліджень, зміст життєвої перспективи та інші параметри індивідуального життєвого шляху змінюються від покоління до покоління, в результаті змін у суспільному устрої формуються нові цінності та пріоритети [7]. Найбільшою мірою цінності та пріоритети диктуються соціумом, залежно від середовища перебування людини, соціальних груп, до яких вона включена, проте формуються вони і в залежності від наявності в окремих особистостях тих чи інших матеріальних або духовних благ, індивідуальних потреб.

Список використаних джерел:

1. Rapporteur's Notes Biographical Research (Salam Fall). Annica Ojermark.//Chronic Poverty research centre.- 2006. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chronicpoverty.org/uploads/publication_files/1.1%20Rapporteur%20report%20-%20Biographical%20research.pdf.
2. Biographical Analysis as an Interdisciplinary Research Perspective in the Field of Migration Studies. Ursula Apitzsch and Irini Siouti. // Johann Wolfgang Goethe Universität./ Frankfurt am Main. - 2007. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.york.ac.uk/res/researchintegration/Integrative_Research_Methods/Apitzsch%20Biographical%20Analysis%20April%202007.pdf.
3. Archival and Biographical Research Sensitivity: A European Perspective from Spain. Miguel S. Valles Martínez.// Forum: Qualitative social research. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1744/3245>.
4. Biography, Risk and Uncertainty—Is there Common Ground for Biographical Research and Risk Research?. Jens O. Zinn.// Forum: Qualitative social research. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1512/3029>
5. Э.Эриксон. Детство и общество. - [Электронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.klex.ru/6ea>
6. Кон И. Социологическая психология. - [Электронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/konsps/index.php
7. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь// Психология развития. / Под ред. А.К. Болотовой и О.Н. Молчановой.- М: ЧеРо, 2005. - 524 с. (стр.112-116) . - [Электронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.pedlib.ru/Books/1/0062/1_0062-5.shtml#book_page_top

Отримано 06.03.2014 р.